

DRUŠTVENA STRUKTURA POLAZNIKA SREDNJIH ŠKOLA U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1850—1881.

(Prilog genezi inteligencije)

Agneza Szabo

Uvod

Nakon proklamiranog ukidanja feudalnog sistema 1848. godine i u hrvatskim je zemljama uslijedio proces polagane modernizacije različita intenziteta. Najaktivniji nosioci društvenih promjena su malobrojni pripadnici intelektualnih zvanja ili »elite«. Prema socijalnom sastavu to su javni činovnici svih kategorija, zatim prema brojnosti slijede svećenici i redovnici svih konfesija, učitelji i profesori, odvjetnici i javni bilježnici, književnici i umjetnici te zdravstveno osoblje (u prvom redu liječnici). Gotovo svi pripadnici intelektualnih zvanja najprije su završavali srednje škole kao uvjet za daljnje fakultetsko obrazovanje. Stoga smatram da upravo kvantitativna istraživanja o društvenoj strukturi polaznika srednjih škola daju istodobno više važnih odgovora. To su prije svega pitanja društvene strukture »elite« kao i njezinih promjena u razdoblju 1850—1881. I drugo, navedena istraživanja svakako će olakšati potpunije razumijevanje utjecaja »elite« na šire društvene slojeve.

I.

Na području srednjeg školstva tokove modernizacije za cijelu Monarhiju regulirala je »Osnova organizacije gimnazija i realki u cesarevini austrijskoj« od 16. rujna 1849. godine.¹ Riječ je o osnovi koja sadrži detaljne propise o preuređenju dotadašnjih srednjih škola, kao i o osnivanju novih. Zatim o uvjetima upisa učenika, o nastavnom kadru, školskim programima,

¹ Državno-zakonski list 1849. Broj 373, 711; M. Smrekar, Uređenje srednjih učilišta, Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1905. V, 1044—1048. O problemima u vezi sa stvaranjem spomenute zakonske Osnove v. također M. Gross, Počeci moderne Hrvatske, Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1985 (Moderne gimnazije i Pravoslavna akademija, 304—324).

fondu tjednih sati, o upotrebi nastavnog jezika koji je »zemaljski« u pojedinim krunovinama. Usto je nagovijestila i prelazak srednjih škola pod svjetovnu upravu. Srednje su škole gimnazije i realke. One su više i niže, to jest sa 4 razreda koje nemaju pravo održavanja ispita zrelosti i s 8 razreda koje imaju to pravo. Osim toga, one mogu biti privatne i javne. Osnovna razlika između gimnazija i realki zasniva se na tome što gimnazije temelje opću obrazovanost na starim klasičnim jezicima i pripremaju kandidata za pravne i filozofske studije uključujući i medicinu. Niže realke daju barem osnovno predznanje za obrtno i trgovačke struke. Više realke spremale su svoje učenike za studije na višim tehničkim zavodima i fakultetima. Spomenuta Osnova bila je temeljem svih sistema srednjih škola u vrijeme neoapsolutizma i u kasnijim desetljećima. Gimnazija u Hrvatskoj i Slavoniji nije preuređena ni krajem 19. stoljeća, dok je nova realna gimnazija organizirana 1895. godine.² Doduše, Hrvatski sabor izglasao je već 1861. godine moderne zakonske osnove o uređenju srednjeg školstva. To su predloženi zakonski članak 89 : 1861. »O osnovi za gimnazije u trojednoj kraljevini«³ i članak 98 : 1861. »O osnovi za realke i trgovačko-obrtničke učione u kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji.«⁴ No budući da je Sabor još iste godine raspušten, nijedna od predloženih zakonskih osnova nije dobila kraljevsku sankciju.

II.

Osnovne probleme u procesu modernizacije gimnazija u vrijeme neoapsolutizma, a koje istodobno prati i nasilna germanizacija, već je utvrdila novija historiografija.⁵ No u cilju kvantitativnih analiza ističem da početkom školske godine 1850/51. djeluje u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji svega šest gimnazija. To su gimnazije u Zagrebu, Osijeku, Varaždinu, na Rijeci te u Požegi i Karlovcu. Potkraj iste školske godine pravo održavanja ispita zrelosti imala je samo zagrebačka gimnazija. Većina ostalih hrvatsko-slavonskih gimnazija dobila je to pravo u razdoblju neoapsolutizma: riječka krajem škol. godine 1853/54, a varaždinska i osječka 1854/55.⁶ Požeška gimnazija preuređena je u veliku ili osmorazrednu gimnaziju 3. kolovoza 1870. godine, a mala karlovačka 28. kolovoza 1878. godine. Zato su prvi ispiti zrelosti održani u požeškoj gimnaziji krajem školske godine 1873/74, a u karlovačkoj krajem 1881/82.⁷

² Naredba kr. hrvat.-slav.-dalmat. Zemaljske vlade odjela za bogoštovje i nastavu od 7. lipnja 1895, br. 755. Službeni glasnik 1895. kom. VI. br. 8; M. Smrekar, n. dj., 1142.

³ Spisi saborski Sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861, sv. I, Zagreb 1962, 104—111. (ur. D. Kušlan, M. Suhajb).

⁴ Isto, 111—128.

⁵ M. Gross, n. dj., 304—324.

⁶ M. Gross, n. dj., 304—324; Izvješće 1877/78, 105.

⁷ Izvješće 1877/78, 103—105; Izvješće 1884/85, 256.

Nakon razvojačenja đurđevačke i križevačke pukovnije 8. lipnja 1871. godine Provincijalu je pripojena i senjska gimnazija koja ima pravo održavanja ispita zrelosti već od početka školske godine 1850/51.⁸

Niže realke osnovane su u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji također u razdoblju neoapsolutizma. To su dvogodišnja gradska realka u Varaždinu (1852) i trorazredna niža realka u Zagrebu (1854).⁹ Zagrebačka mala realka preuređena je 18. prosinca 1859. godine u šestorazrednu višu realku, a školske godine 1871/72. otvoren je i sedmi razred. Prvi ispit zrelosti održan je u zagrebačkoj realci krajem školske godine 1869/70.¹⁰ Između 1863. i 1875. godine djelovao je u zagrebačkoj realci i pripravnčki tečaj za učiteljske kandidate na malim realkama te je kroz to vrijeme osposobljeno 12 takvih učitelja.¹¹ Nešto kasnije mala varaždinska realka preuređena je u trorazrednu, ali nikada u višu realku. Štoviše, zbog sve slabijeg polaska učenika, ona je školske godine 1873/74. dokinuta, no ipak tako da su njezini razredi postepeno pripojeni varaždinskoj gimnaziji.¹²

Osnivanje male trorazredne realke u Osijeku pokrenuto je 1863. godine, ali je zbog nedostatka financija do njezine realizacije došlo tek početkom školske godine 1870/71.¹³ Drugi i treći razredi otvoreni su postepeno, a početkom školske godine 1873/74. otvoren je i četvrti razred. Na molbe osječkoga gradskog poglavarstva Zemaljska vlada u Zagrebu, odnosno nadležni odjel za bogoštovje i nastavu, odobrio je već 8. listopada 1874. godine da se osječka mala realka postepeno uredi u veliku sedmorazrednu realku s pravom održavanja ispita zrelosti. Budući da je V. razred iste realke otvoren već školske godine 1874/75, a VI. 1875/76. te VII. 1876/77, to je potkraj iste školske godine održan i prvi ispit zrelosti.¹⁴

Nakon spomenutog razvojačenja đurđevačke i križevačke pukovnije Provincijalu je pripojena i mala trorazredna realka u Bjelovaru. Ona je 23. rujna 1875. preuređena u nižu četverorazrednu realku, koju su kao i ostale male realke u vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji mogle polaziti i djevojčice. Godinu dana kasnije, tj. 2. listopada 1876. godine, bjelovarska niža realka preuređena je u veliku sedmorazrednu gimnaziju s pravom održavanja ispita zrelosti. Ovu realnu gimnaziju, kao ni ostale gimnazije u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji, ne mogu više polaziti djevojke. Budući da je prvi razred iste gimnazije otvoren početkom školske godine 1876/77, to je prvi ispit zrelosti održan tek potkraj školske godine 1883/84.¹⁵

⁸ Izvješće 1877/78, 94; Izvješće 1884/85, 206—207.

⁹ M. Gross, n. dj. 304—324; Izvješće 1884/85, 218—220; A. Cuvaj, Građa za povijest školstva, Zagreb 1910, sv. IV, 293—294.

¹⁰ Izvješće 1877/78, 94.

¹¹ Izvješće 1884/85, 219.

¹² Isto, 204—205.

¹³ M. Gross, n. dj., 304—324; Izvješće, 1884/85, 219—220.

¹⁴ Izvješće 1877/78, 94; Izvješće 1884/85, 219—220.

¹⁵ Izvješće 1877/78, 94; Izvješće 1884/85, 211—212.

III.

Sve gimnazije u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji polazilo je tijekom školske godine 1850/51. 816 učenika. Pritom je na prvom mjestu prema broju učenika zagrebačka gimnazija s više od 1/3 prema ostalim polaznicima. Oko 2/10 učenika prema ostalim polaznicima u Provincijalu imala je varaždinska gimnazija, a isto toliko i osječka. Riječka, požeška i karlovačka gimnazija imale su u prosjeku svaka nešto manje od 1/10 učenika, također prema ostalim polaznicima u Provincijalu. No valja reći da se u prvim godinama neoapsolutizma broj učenika na svim gimnazijama u Provincijalu naglo smanjuje. Između školske godine 1851/52. i 1854/55. sve gimnazije u Provincijalu polazi u prosjeku 746 učenika godišnje. Prema 1850/51. godini opadanje učenika iznosi u prosjeku 70 osoba godišnje ili 8,58%!¹⁶ Uz općenito nepovoljnu i nesigurnu političku situaciju koju zaoštava i izbijanje krimskog rata 1854. godine, te nepoznavanje njemačkog nastavnog jezika u gimnazijama uzroci sve manjeg broja učenika su i financijske naravi. Svaki polaznik gimnazije ili realke bio je dužan jednom zauvijek uplatiti 2 forinte i 10 novčića u ime primarine, te svake školske godine iznova 8 for. i 40 novčića u ime školarine. Ti prihodi služili su za podmirivanje redovitih školskih potreba (knjižnice, školske svjedodžbe, školske zbirke i slično), a nedostatak se podmirivao iz zemaljskih izvora.¹⁷ Istina, dobar dio siromašnijih učenika bio je nakon podnesene molbe oprošten od plaćanja školarine. To nije bilo dovoljno, jer su još preostala financijska pitanja prehrane i odijevanja te stanovanja za učenike koji su dolazili izvan mjesta školovanja. Radi sanacije ovih problema osnivana su dobrotvorna društva. Među njima je najstarije »Dobrotvorno društvo za pomaganje školskih mladićah u c. kr. gimnaziji zagrebačkoj« (1854). Članovi društva su utemeljitelji (crkveni velikodostojnici i visoki politički funkcionari) te podupirući članovi (najvećim dijelom pripadnici intelektualnih zvanja). Društvom su upravljali izabrani članovi profesorskog zbora, a pomoć se davala učenicima u hrani, odjeći te školskom priboru i knjigama.¹⁸

¹⁶ Izvješće 1877/78, 94. Statistički podaci o polasku srednjih škola što ih iznosi A. Cuvaj, sv. IV, 1910, sv. V, 1910, sv. VI, 1911. najvećim dijelom su identični s podacima što ih je objavio odjel za bogoštovje i nastavu Zemaljske vlade u Zagrebu 1878. godine. No Cuvaj je propisao svoje podatke iz Strossmayerova Koledara za 1907. godinu, a nije se poslužio relevantnim službenim izvorima Zemaljske vlade kojima se sada koristim.

¹⁷ Spomenuta saborska zakonska osnova za gimnazije (89:1861) predlagala je da primarina iznosi 2 forinte jednom zauvijek, a školarina također samo 2 for. godišnje. Usto je predlagala da se od plaćanja školarine u srednjim školama oslobode samo vrlo siromašni učenici. Da su navedene financijske obaveze bile previroke za većinu učenika, vrlo dobro pokazuju slijedeće činjenice: 100 kg pšenice stajalo je u prosjeku 3 forinte; 100 kg krumpira 1 do 2 for., 100 kg kukuruza i ostalih žitarica 2 do 3 forinte. Usp. Narodne novine 1865. br. 169, 26. VII. (Zanimljivo je da su i osnovne škole uzimale primarinu od 1 forinte godišnje. A. Cuvaj, n. dj., V, 1911, 128.)

¹⁸ Narodne novine redovito su donosile službene Zapisnike o radu upravnog odbora društva, o utemeljiteljima i podupirućim članovima te financijskim prilo-

Nakon 1854. godine, broj polaznika u svim gimnazijama u Provincijalu znatno se povećava. Između školske godine 1854/5. i 1859/60. broj učenika u svim gimnazijama u Provincijalu iznosi u prosjeku 1000 osoba godišnje. Prema 1850/51. godini utvrđeno povećanje iznosi 184 učenika godišnje ili 22,55%.¹⁹ Navedeno povećanje odnosi se prije svega na veće gradove: Zagreb i Osijek te Varaždin i Rijeku, dok je povećanje broja učenika u Požezi i Karlovcu mnogo manje.

Listopadska diploma iz 1860. godine nagovijestila je značajne promjene u cjelokupnom političkom životu Monarhije. Neposredne posljedice za razvoj srednjeg školstva ogledaju se u tome što je iz nastave uklonjen njemački jezik (7. travnja 1861).²⁰ Osim toga, očekivao se i skori saziv Hrvatskog sabora, kao i znatno poboljšanje školskog zakonodavstva te materijalnog položaja srednjoškolskih profesora.²¹ Navedene promjene svakako su razlozi da se već početkom školske godine 1860/61. broj učenika u prvim razredima u svim gimnazijama u Provincijalu znatno povećava. Izuzetak je jedino osječka gimnazija u kojoj do intenzivnijeg povećanja broja učenika dolazi tek uoči sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868). Između 1861. i 1867. godine sve gimnazije u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji polazilo je u prosjeku 1260 učenika godišnje.²² Prema razdoblju neoapsolutizma, kada sve gimnazije u Provincijalu polazi u prosjeku 887 učenika godišnje, radi se doista o znatnom povećanju koje u prosjeku iznosi 373 učenika godišnje ili 42,05%! Valja reći da na to povećanje broja učenika u gimnazijama u Provincijalu svakako utječe i nešto intenzivniji razvoj privrednog života u zemlji. Njegove su neposredne posljedice i opće poboljšanje financijske situacije kod jednog dijela trgovaca i obrtnika, pa i drugih poduzetnika, osobito u većim gradovima i njihovoj bližoj okolici.²³ Zato se upisivanje sve većeg broja učenika u

zima darovatelja. Tako je primjerice J. Strossmayer poklonio društvu 1000 forinti (1861); J. Haulik svake godine 100 for.; Iv. Kralj svake godine 100 for. i mnogi drugi. Narodne novine 1861. Br. 22; Isto, 1861, Br. 92; Isto, 1865. Br. 250; Isto, 1867. Br. 27.

¹⁹ Izvješće 1877/88, 94.

²⁰ M. Gross, n. dj., 314; A. Cuvaj, n. dj., V, 1910, 236—237.

²¹ Profesori i učitelji u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji imali su najniže plaće u Monarhiji. Između 1855. i 1869. godine prosječna plaća za nastavnike u srednjim školama u Provincijalu iznosila je 725 do maksimalno 1050 forinti godišnje, odnosno 1355 for. (nakon 30 godina službe) te 1655 for. za ravnatelja (također nakon 30 godina službe). Poboljšanje svoga materijalnog položaja nastavnici su uzaludno urgirali 1863. i 1869. godine. Sabor im je prvi put povisio plaću za 20% prema prosjeku iz 1855. godine tek 1870. godine. Stvarno poboljšanje donio im je tek »Zakon od 14. studenoga 1874. ob uređenju plaća za učitelje srednjih učilišta u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji« te »Osnova zakona o mirovinama učitelja srednjih učilišta« od 6. rujna 1875. godine. Usp. Sbornik zakona i naredaba valjanih za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 1874, 441—448; Narodne novine, 1869. Br. 74, 76, 77, 97, 98; Isto, 1870. Br. 147; Isto, 1874. Br. 219; A. Cuvaj, n. dj., V, 1911, 71—73.

²² Narodne novine, 1865. Br. 181, 182, 183; Izvješće 1877/78, 94.

²³ A. Szabo, Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1846—1880, Historijski zbornik XXXVIII (1) 1985, 31—73, 48—51.

prve razrede gimnazija nastavlja i u prvim godinama nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe i njezine revizije (1873). Kulminacijske godine su između 1867. i 1871. kada gimnazije u Provincijalu polaze u prosjeku 1403 učenika godišnje! Drugim riječima, za 516 osoba ili 58,17% godišnje više prema razdoblju neoapsolutizma.²⁴ Pritom su za ublažavanje financijskih nedaća kod jednog dijela učenika osnovana dobrotvorna društva u gimnazijama u Varaždinu (1865), Požezi (1866) i Karlovcu (1867).²⁵

Kvantitativne analize pokazuju da je u godinama opće financijske krize u Monarhiji, koja je zahvatila i Hrvatsku (1873),²⁶ uslijedio nagli pad broja učenika u svim većim gimnazijama u Provincijalu. Izuzetak su jedino požeška i senjska gimnazija koje i dalje bilježe lagan porast učenika. Istina, opadanje broja učenika u većim gimnazijama prisutno je već školske godine 1871/72, ali je kulminiralo tijekom školske godine 1872/73. i 1873/74. Potkraj školske godine 1872/73. broj učenika u svim gimnazijama (ne računajući nedavno pripojenu senjsku gimnaziju) manji je prema ranijem desetljeću (1861—1871) za 230 učenika ili 16,40%, a krajem školske godine 1873/74. za 161 učenika ili 14,89%.²⁷ Znakovi laganog oporavka primjećuju se već školske godine 1874/75, dakle u vrijeme nastupa vladavine Narodne stranke i njezina bana Ivana Mažuranića (1873—1880). Ali je prosječni nivo polaznika iz ranijeg desetljeća postignut tek krajem školske godine 1875/76. Otada pa do kraja školske godine 1880/81. ukupni broj učenika u stalnom je porastu te iznosi u prosjeku 1677 učenika godišnje. Prema ranijem desetljeću, radi se doista o znatnom povećanju, koje u prosjeku iznosi 274 učenika godišnje ili 19,53%.²⁸ Međutim i unatoč povećanju broja učenika u gimnazijama u Provincijalu dolazio je krajem 1878. godine jedan gimnazijalac na 494 stanovnika (iznad 14 godina života). Istodobno su prosječne vrijednosti u austrijskim zemljama: jedan gimnazijalac prema 342 stanovnika, a u Ugarskoj jedan prema 359!²⁹ No i unatoč tako velikim razlikama u odnosu na stanje u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, odjel za bogoštovje i nastavu Zemaljske vlade u Zagrebu smatrao je »nerazmjerje samo prividno; jer je broj učenika srednjih učilištah« (tj. gimnazija), »kao što iskustvo pokazuje, za domaće potrebe sasvim dovoljan« (!).³⁰ Zbog velike privredne nerazvijenosti nije bilo potrebe,

²⁴ Izvješće 1877/78, 94; Narodne novine, 1871. Br. 188, 189.

²⁵ Izvješće 1877/78, 103; A. Cuvaj, n. dj., V, 1911, 297. Društva su pomagala učenike odjećom, obućom, lijekovima, pa i pogrebnim troškovima. Tako je primjerice zagrebačko dobrotvorno društvo tijekom školske godine 1868/69. darovalo učenicima 109 školskih knjiga, 49 kaputa, 31 hlače, 6 prsluka, 23 para čizama. Za 3 učenika platilo je lijekove, a za 2 platilo je polugodišnje školarine. Usp. Narodne novine, 1870. Br. 18; Isto, 1871. Br. 21.

²⁶ A. Szabo, n. dj., 48—51.

²⁷ SLJ 1874, PSU I/1876, 479—483; Izvješće 1877/78, 94.

²⁸ Isto.

²⁹ NRPŽ 1880, PSU VIII/1882, 6; Izvješće 1877/78, 93.

³⁰ Izvješće 1877/78, 93.

zapravo mogućnosti, za djelatnost većeg broja intelektualaca. Između 1850. i 1881. stalno su deficitarna zvanja učitelji i zdravstveno osoblje.³¹

Velike oscilacije s obzirom na polazak gimnazija razlozi su da je u razdoblju neoapsolutizma ispit zrelosti postigao svega 301 učenik, što u prosjeku iznosi 33 osobe godišnje. U prijelaznom razdoblju, tj. između 1860. i 1867. godine navedene su kvalifikacije postigla 433 učenika ili 54 osobe godišnje. No u prvim godinama nakon Nagodbe (1868) zaključno sa školskom godinom 1873/74. taj su stupanj postigla 484 učenika, što u prosjeku iznosi 70 osoba godišnje. Valja reći da je u akutnim godinama krize bilo među kandidatima za ispite zrelosti više od 10% privatnih učenika.³² Između školske godine 1874/75. i 1880/81. ispit zrelosti postiglo je 610 kandidata, od kojih 271 ili 44,43% u zagrebačkoj gimnaziji.³³

Krajem neoapsolutizma gotovo 7/10 maturanata zagrebačke gimnazije nastavilo je studije pravnih znanosti. Medicinske studije nastavilo je 15% maturanata, a teologiju također 15%.³⁴ Deset godina kasnije državopravne znanosti nastavilo je također 7/10 maturanata, medicinu nešto više od 1/10, teologiju 7,42%, studij filozofije (različite društvene discipline) također nešto više od 7%, a tehničke znanosti 4%.³⁵ U Provincijalu državopravne znanosti upisalo je istodobno nešto više od 1/3 maturanata ostalih gimnazija (u Osijeku i Senju više od 1/2). Spomenuti filozofski studij nastavilo je 17% maturanata, medicinu 15%, teologiju također 15% (u Osijeku 11%). Nešto više od 1/10 maturanata polazilo je ostale studije ili se nije nikamo upisalo (uglavnom u Varaždinu).³⁶ No u godinama financijske krize, kao i u prvim godinama nakon nje, u svim gimnazijama u Provincijalu opada interes za državopravne znanosti te osobito za medicinu. Zato, s druge strane, naglo rastu opredjeljenja za studij teologije, za koji su prosječne vrijednosti veće od 16%, i to u gradu Zagrebu 18%, Osijeku 11%. Međutim, u gradu Varaždinu i na Rijeci, koje okružuju siromašnije regije, za studij teologije odlučuje se više od 4/10 maturanata! Izbor studija filozofije nije pretrpio većih promjena.³⁷

³¹ SLJ 1874, PSU I/1876, 12—13. Između 1870. i 1880. godine u prosjeku je dolazio jedan učitelj na 1089 stanovnika, a jedan liječnik na 10.020 stanovnika.

³² Privatnih učenika imala je najviše zagrebačka gimnazija. Krajem školske god. 1872/73. 20 ili 4,81% prema redovitim učenicima; 1873/74. 14 ili 3,11%; 1874/75. svega 4 ili 0,75%; 1877/78. 3 ili 0,49%. Riječka gimnazija imala je krajem šk. god. 1872/73. samo 2 privatna učenika, a toliko i slijedećih godina. Privatnih kandidata na ispitu zrelosti imala je također najviše zagrebačka gimnazija. Tako je primjerice krajem šk. god. 1874/75. među 73 kandidata za ispit zrelosti bilo 19 privatnih ili 20,02%. Usp. SLJ 1874, PSU I/1876, 479—483, 494—495.

³³ SLJ 1874, PSU I/1876, 479—483; Izvješće 1877/78, 103—105, Izvješće 1884/85, 254—255.

³⁴ Programm des k. k. Gymnasiums zu Agram am Schlusse des Schuljahres 1858, Agram 1858. Frequenz der Anstalt, 42.

³⁵ SLJ 1874, PSU I/1876, 490—491.

³⁶ Isto, 490—491.

³⁷ Isto, 492—495; Izvješće 1877/78, 104.

Kao što sam spomenula, kvantitativni podaci o polasku učenika u gimnazije u Provincijalu odnose se na kraj školske godine. Početkom svake školske godine broj novoprijavljenih učenika u prve razrede, kao i u ostale više razrede bio je mnogo veći. Zbog financijskih nedaća veliki je broj redovno upisanih učenika morao tijekom tekuće školske godine napustiti školovanje. Da se to zaustavi, bečko je ministarstvo 8. siječnja 1852. godine zabranilo na godinu dana ubiranje bilo kakve »primarine« ili »školarine« u javnim gimnazijama u Provincijalu. I unatoč tome zagrebačku je gimnaziju tijekom sljedećih dviju godina moralo napustiti više od 10% upisanih učenika.³⁸ Tijekom školskih godina 1872/73. i 1873/74. gimnazije u Provincijalu napustila su 373 učenika. U prosjeku to iznosi 125 učenika godišnje ili 8,02% prema ostalim polaznicima. Pritom su najveći postotak napuštanja školovanja imale riječka gimnazija (prosječne su vrijednosti 11,38% godišnje!) i osječka gimnazija (10,43% godišnje!). Zagrebačku gimnaziju napustilo je u istim kriznim godinama 8,02% učenika godišnje.³⁹ Osim toga, u većim gradovima, osobito u proljeće, česta su prosjačenja »vanjskih« gimnazijalaca, dakle onih koji nisu bili rodom iz mjesta školovanja.⁴⁰ Uz već spomenuta dobrotvorna društva veliku materijalnu pomoć siromašnijim učenicima davalo je i novoosnovano društvo u gimnaziji u Osijeku (1873).⁴¹ O nezavidnu financijskom položaju učenika u razdoblju neoapsolutizma svjedoče i činjenice što je samo u zagrebačkoj gimnaziji oprosteno od školarine više od 50% učenika godišnje. Stipendije različitih kategorija uživalo je u prosjeku 30% učenika, a svega 2/10 polaznika uzdržavali su roditelji. Jedno desetljeće kasnije, tj. školske godine 1873/74. i 1874/75. stipendije je uživalo svega 4,50% zagrebačkih gimnazijalaca. Od školarine je oprosteno 60% učenika, što znači da roditelji uzdržavaju više od 1/3 zagrebačkih gimnazijalaca.⁴² U ostalim gimnazijama u Provincijalu stipendije uživa u prosjeku 7% učenika (na Rijeci te Senju i Osijeku 10 do 17%). Od plaćanja školarine oslobođeno je 60 do 70% učenika (u Karlovcu 50%), što znači da roditelji uzdržavaju u cijelosti 20 do

³⁸ Visoki ministarski otpis od 8. siječnja 1852. Br. 11148. Drugo godišnje izvješće o c. k. zagrebačkoj višjoj gimnaziji koncem školske godine 1852, Zagreb 1852, 25; Četvrti program c. k. višje gimnazije zagrebačke koncem školske godine 1854, Zagreb 1854.

³⁹ SLJ 1874, PSU I/1876, 479–485.

⁴⁰ Premda su spomenuta dobrotvorna društva u svim gimnazijama u Provincijalu nastavila praksu materijalnog i financijskog pomaganja učenika, to ipak nije bilo dovoljno. Zato se u dnevnoj štampi pojavljuju i sljedeći naslovi: »Strani učenici prosjače u Zagrebu«, Narodne novine, 1872. Br. 52.

⁴¹ Izvješće 1877/78, 103; Izvješće 1884/85, 260. Vrijedno je spomenuti da su dobrotvorna društva krajem desetljeća (1880) raspolagala velikim financijskim svotama. Krajem škol. godine 1877/78. sva dobrotvorna društva u gimnazijama u Provincijalu raspolagala su ukupnom svotom od 23.716 forinti. Pritom samo zagrebačka gimnazija s 5060 for. ili 24,57%, osječka s 9578 for. ili 46,51%, požeška s 3092 for. ili 15,01%, mala karlovačka sa svega 767 for. ili 3,72% te varaždinska s 1609 for. ili 7,81%. Dobrotvorno društvo u riječkoj gimnaziji osnovano je tek 1879. godine, a krajem iste godine raspolagalo je svotom od 2753 for.

⁴² SLJ 1874, PSU I/1876, 479–485.

30% učenika (u Karlovcu više od 4/10).⁴³ Vrijedno je spomenuti da u istom razdoblju, uslijed nesigurnih financija, votirane stipendije veoma osciliraju. U zaokružanim iznosima prosječne su vrijednosti jedne stipendije od 89 forinti do maksimalno 127 forinti. Pritom su konstantno najniže vrijednosti jedne stipendije u gradu Osijeku: prosječne su vrijednosti 30 do maksimalno 68 forinti za jednu stipendiju.⁴⁴ Čini se međutim da su akutne financijske nedaće utjecale i na rezultate učenja. Tako je primjerice krajem školske godine 1872/73. »I. red s odlikom« postiglo u prosjeku 17,71% učenika (u gradu Zagrebu 15,38%, Osijeku 18,62%, Karlovcu 20,27%, na Rijeci te u Senju i Požegi 23%, a u Varaždinu svega 10,86%). Tijekom slijedećih godina najbolji uspjeh postiže sve manje učenika, i to u svim gimnazijama, bez iznimke. Za »I. red s odlikom« prosječne su vrijednosti 14,56% (1873/74), 13,21 (1874/75), 11,86 (1877/78) te 14,32% (1884/85).⁴⁵ Kod maturanata nije bilo većih promjena u pogledu postignutih ocjena na ispitu zrelosti. U prosjeku je 20% kandidata položilo ispit zrelosti s »odličnim« uspjehom. Preostalih 80% dobili su prosječnu ocjenu »zreli«. Ocjena »nisu položili« bila je rijetkost, i to najviše kod privatnih učenika u zagrebačkoj i riječkoj gimnaziji.⁴⁶

Relevantnim podacima o regionalnom porijeklu učenika za vrijeme razdoblja neoapsolutizma raspoložem zasada samo za zagrebačku gimnaziju. Prema njima 2/10 gimnazijalaca bilo je rodom iz Zagreba, 4/10 iz uže Hrvatske, 1/10 iz Slavonije. Blizu 2/10 učenika bilo je rodom iz vojne Hrvatske i Slavonije, 1/10 iz Kranjske i Štajerske (što je posljedica velikog broja činovnika iz tih pokrajina) te nešto više od 3% iz ostalih zemalja Monarhije (Dalmacije, Istre, Ugarske, Galicije) i inozemstva.⁴⁷ Krajem slijedećeg desetljeća, tj. školske godine 1869/70. oko 1/4 svih polaznika srednjih škola u Provincijalu bila je rodom iz hrvatsko-slavonskih županija. Preostale 3/4 bile su rodom iz gradova u Provincijalu, vojne Hrvatske i Slavonije te ostalih zemalja Monarhije i inozemstva.⁴⁸ Krajem Mažuranićeva razdoblja 1/2 učenika bila je rodom iz gradova u kojima se nalazila gimnazija (na Rijeci svega 3/10, a u Osijeku blizu 7/10). Nešto manje od 1/4 učenika bilo je rodom iz ostalih mjesta uže Hrvatske (na Rijeci i u Bjelovaru više od 1/2). Iz slavonskih županija bilo je rodom oko 8% svih učenika u Provincijalu (u Osijeku 14%, Požegi 31%). Izuzetak su jedino gimnazije u Senju i na Rijeci u kojima nema ni jednog učenika rodom iz Slavonije. Oko 1/10 učenika bilo je rodom iz vojne Hrvatske i Slavonije (u Senju gotovo 4/10, Karlovcu 3/10, Požegi 2/10, u Osijeku 7%, Zagrebu svega 6%). Preostala 1/10 gimnazijalaca u Provincijalu bila je rodom iz ostalih zemalja Monarhije i inozemstva. Pritom iz Istre i Dalmacije nešto manje od 2% (uglavnom na Rijeci i Senju u kojima navedene vrijednosti iznose blizu 10%). Iz Kranjske i Štajerske bi-

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto; Izvješće 1877/78, 97—95; Izvješće 1884/85, 252—255.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Programm des k. k. Gymnasiums zu Agram am Schluss des Schuljahres 1858, Agram 1858, Anhang, 44—48.

⁴⁸ SLJ 1874, PSU I/1876, 12—13.

lo je u prosjeku oko 3% učenika (najvećim dijelom u Zagrebu i Varaždinu). Iz Ugarske bilo je također nešto više od 3% učenika u gimnazijama u Provincijalu (najvećim dijelom u slavonskim gradovima te Varaždinu, Zagrebu i Karlovcu).⁴⁹ U nedostatku izvorne građe koja bi omogućila detaljnije usporedbe s ranijim desetljećima vrijedno je spomenuti da su utvrđene vrijednosti u prvim godinama nakon Mažuranićeve razdoblja ostale bez većih promjena u odnosu na regionalno porijeklo učenika iz uže Hrvatske i Slavonije te bivše Vojne krajine, ali je zbog ubrzanijeg širenja većih gradova i njihovih pojačanih veza s okolicom znatno opao broj učenika koji su bili rodом iz gradova. Također se povećao broj učenika koji su bili rodом iz ostalih zemalja Monarhije, u prvom redu iz Austrije i Ugarske.⁵⁰

Socijalno porijeklo učenika te materinski jezik mogla sam utvrditi samo za Mažuranićevo razdoblje. Prema socijalnom položaju roditelja, u prosjeku je oko 4/10 učenika rodом iz obrtničkih i trgovačkih obitelji (u Osijeku više od 55%, u Karlovcu više od 51%, na Rijeci oko 4/10, ali u Zagrebu svega 3/10). Oko 1/4 učenika bilo je rodом iz činovničkih obitelji: u Zagrebu više od 3/10, u Osijeku i na Rijeci više od 2/10. Iz veleposjedničkih obitelji bilo je rodом više od 2% učenika (na Rijeci oko 5%, u Osijeku blizu 4%). Oko 2/10 učenika bilo je rodом iz seljačkih obitelji (na Rijeci gotovo 3/10, u Senju 1/4, ali u Osijeku svega 1/10). Preostala 1/10 učenika u gimnazijama u Provincijalu bila je rodом iz obitelji koje su pripadale intelektualnim zvanjima (učitelji, liječnici, odvjetnici, javni činovnici i druga slična zvanja).⁵¹ Usporedimo li ove pokazatelje s cjelokupnom strukturom stanovništva prema glavnim zanimanjima, onda je očito da najviše veleposjednici i pripadnici intelektualnih zvanja šalju svoje sinove u gimnazije. Za obje socijalne skupine prosječne su vrijednosti jedan učenik prema šest pripadnika navedenih zvanja i zanimanja. No kod liječnika te književnika i umjetnika, koji žive isključivo u gradovima, prosječne su vrijednosti još povoljnije, 1 : 3. Kod činovnika svih kategorija te kod odvjetnika i bilježnika, koji također žive u manjim mjestima i trgovištima, prosječne su vrijednosti nešto niže, 1 : 5 i 1 : 7, a kod učitelja 1 : 11! Kod trgovaca i obrtnika različitih kategorija prosječne su vrijednosti jedan učenik prema 23 trgovca, odnosno jedan učenik prema 57 obrtnika. Kod poljoprivrednika koji u Provincijalu čine više od 8/10 cjelokupnog aktivnog stanovništva prosječne su vrijednosti 1 : 1163!⁵² Uz ovo ističem da sam u prvim godinama nakon 1881. utvrdila polagani porast seljačke djece u gimnazijama u Provincijalu. Krajem školske godine

⁴⁹ Izvješće 1877/78, 100.

⁵⁰ Izvješće 1884/85, 243—244. M. Zoričić, *Statističke crtice o kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1885, 128. U usporedbi sa službenim podacima Zemaljske vlade u Zagrebu, podaci koje je ranije objavio P. Matković, *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičnih i duševnih odnošajih*, Zagreb 1873. uglavnom su fragmentarni.

⁵¹ Izvješće 1877/78, 99.

⁵² SLJ 1874, PSU I/1876, 12—13; NRPŽ 1880, PSU VIII/1882, 9; Izvješće 1877/78, 99.

1884/85. prosječne su vrijednosti jedan učenik prema 1024 poljoprivrednika. Sva ostala zvanja i zanimanja ostala su bez većih promjena.⁵³

Nakon neispravnih popisa prema nacionalnoj pripadnosti za vrijeme neoapsolutizma, sve do sloma Monarhije ne pita se više za nacionalnu pripadnost. U praksi je zadržano samo popisivanje religiozne pripadnosti, a 1880. godine prvi put se popisivao materinski jezik. Prema materinskom jeziku u prosjeku je gotovo 9/10 učenika govorilo »hrvatskim ili srpskim jezikom« kao materinskim. U Osijeku zbog velikog broja Nijemaca svega 66% te u Varaždinu zbog većeg broja Slovenaca i Mađara 85%. Učenika koji su govorili ostalim slavenskim jezicima kao materinskim bilo je u prosjeku 3,17%. Njemačkim jezikom kao materinskim govorilo je u prosjeku 5,11% gimnazijalaca (u Osijeku 1/3), a mađarskim 1,79% (u Varaždinu 5%). Ostalim slavenskim i neslavenskim jezicima govorilo je svega 0,25% učenika.⁵⁴ Usporedimo li te vrijednosti s rezultatima popisa stanovništva prema materinskom jeziku, onda je očito da svoje sinove u gimnazije najviše šalju Slovenci (1 : 112) te Hrvati i Srbi (1 : 605). Nijemaca je bilo mnogo u gradovima, i to osobito u slavonskim gradovima, ali i u slavonskim županijama. Zato u prosjeku dolazi jedan učenik njemačkoga materinskog jezika na 616 Nijemaca. Mađari su doista najslabije slali svoje sinove u gimnazije u Provincijalu jer su prosječne vrijednosti 1 : 1064.⁵⁵ Tijekom slijedećih godina u hrvatsko-slavonske gradove dolazi sve više stranih poduzetnika, osobito Nijemaca, koji također šalju svoje sinove u gimnazije. Zato su već krajem 1884/85. godine prosječne vrijednosti za pripadnike slovenskog jezika 1 : 162, njemačkog 1 : 456, za Hrvate i Srbe 1 : 674, a za Mađare još niže, 1 : 2864. Pripadnici ostalih jezičnih skupina vrlo su rijetko slali svoje sinove u gimnazije (1 : 9232).⁵⁶

U razdoblju neoapsolutizma oko 9/10 učenika pripadalo je rimokatoličkoj vjeroispovijesti. Slijedeća najbrojnija skupina su pravoslavni (6,65%) te Izraeliti (4,35%).⁵⁷ Između 1860. i 1872. godine navedene su vrijednosti ostale bez većih promjena. No velike su razlike u strukturi učenika u pojedinim gradovima. Rimokatoličkih učenika bilo je nešto manje u slavonskim gradovima: Osijek 77%, Požega 84%, Karlovac 86%. U spomenutim gradovima ima najviše pravoslavnih učenika. U Osijeku nešto više od 14%, u Požegi i Karlovcu više od 12%. U Senju je bilo i pravoslavnih poduzetnika, zato senjsku gimnaziju polazi više od 10% pravoslavnih učenika. Izraelita je bilo također najviše u spomenutim slavonskim gradovima: u osječkoj gimnaziji 7,45%, požeškoj više od 3%. Prije 1873. godine u gradovima uže Hrvatske bilo je malo židovskih učenika: u Zagrebu 2%, na Rijeci 0,65% prema ostalim gimnazijalcima te u Karlovcu nešto više od 1%.⁵⁸ U akutnim godinama financijske krize, kao i u prvim godinama nakon nje (1874—1880) postotni

⁵³ Isto, Izvješće 1884/85, 245—246.

⁵⁴ Izvješće 1877/78, 94, 97.

⁵⁵ Isto, Statistik 1880, Budapest 1885, 26—29; SG I/1905, 45—47.

⁵⁶ Isto, Izvješće 1884/85, 241—242.

⁵⁷ M. Gross, n. dj., 311.

⁵⁸ SLJ 1874, PSU I/1876, 478—485; Izvješće 1877/78, 96.

udio učenika rimokatoličke vjeroispovijesti polagano se smanjuje, što nije bio slučaj s pravoslavnim učenicima i sa Židovima. Kako sam mogla utvrditi krajem školske godine 1872/73. bilo je u strukturi učenika oko 90% rimokatolika, a krajem 1877/78. svega 84,62%. Pravoslavnih učenika bilo je krajem spomenute školske godine (1872/73) svega 7,43% prema ostalim polaznicima, Izraelita 2,30%. Krajem Mažuranićeva razdoblja prosječni udio pravoslavnih učenika povećao se na više od 9%, a Izraelita na više od 6%. Mislim da je opadanje broja rimokatoličkih učenika u gimnazijama u Provincijalu posljedica sve većeg osiromašenja brojnih sitnih trgovaca i obrtnika, pa i drugih poduzetnika koji zato manje šalju svoje sinove u gimnazije. Međutim lagani porast broja pravoslavnih trgovaca pa i drugih stanovnika u gradovima civilne Hrvatske i Slavonije omogućio im je da u nešto većem broju šalju svoje sinove u gimnazije. Utvrđeno povećanje broja Izraelita u gimnazijama u Provincijalu svakako je posljedica njihova doseljavanja a i proglašene ravnopravnosti Židova na Hrvatskom saboru potkraj rujna 1873. godine. Naime u desetljeću prije promulgiranja spomenutog Zakona o Židovima (1861—1872) broj Izraelita u gimnazijama u Provincijalu smanjio se za 36% prema 1860. godini. Broj rimokatoličkih učenika povećao se u istom desetljeću za 25%, a pravoslavnih za 34%.⁵⁹ Nakon 1873. godine pa sve do kraja istog desetljeća broj židovskih učenika u gimnazijama u Provincijalu povećao se u prosjeku za 83% (u Zagrebu za 191%, Osijeku za 150%, Požegi za 25%, a u Varaždinu za 380%). U gimnazijama u Senju i na Rijeci nije bilo Izraelita nakon 1873. godine. Broj rimokatoličkih učenika povećao se istodobno za 42%, a pravoslavnih za 60% (s bjelovarskom gimnazijom za 81%). Izuzetak su jedino gimnazije na Rijeci i u Senju u kojima je broj pravoslavnih učenika nakon 1873. godine u opadanju.⁶⁰

Usporedne analize o polasku učenika u gimnazije prema stanovnicima iste konfesionalne pripadnosti pokazuju da krajem neoapsolutizma najbolje polaze gimnazije Izraeliti (prosječne su vrijednosti 1 : 140), zatim grkokatolici i rimokatolici (1 : 57 i 1 : 769) te pravoslavni (1 : 1802).⁶¹ Kako sam spomenula, tijekom slijedeća dva desetljeća Izraeliti još više polaze gimnazije (1 : 72). Polazak u gimnazije više je povećan kod pravoslavnih nego kod rimokatolika, ali su zbog ranijeg slabog pohađanja gimnazije prosječne vrijednosti kod pravoslavnih (1 : 986) još uvijek mnogo niže nego kod rimokatolika (1 : 580).⁶²

IV.

Za vrijeme neoapsolutizma broj učenika u novoosnovanim malim realkama u laganu je porastu. Do kraja istog razdoblja zagrebačku realku polazi

⁵⁹ Izvori cit. u bilj. 57. i 58.

⁶⁰ Izvori cit. u bilj. 58.

⁶¹ SLJ 1874, PSU I/1876, 478—483; Izvješće 1877/78, 96.

⁶² SLJ 1874, PSU I/1876, 12—13; Izvješće 1877/78, 96; NRPZ 1880, PSU VIII/1882, 9.

u prosjeku 90 učenika godišnje, a realku u Varaždinu 70 učenika.⁶³ U prvim godinama prijelaznog razdoblja, tj. između 1860. i 1864. godine sve je manje učenika na obje realke. Zbog nešto razvijenije privrede u zagrebačkoj regiji zagrebačka je realka uspjela ne samo prevladati krizu opadanja broja učenika nego štoviše i povećati njihov broj. Mnogo slabije razvijenoj varaždinskoj regiji očito nije odgovarao takav tip srednje škole. To su razlozi da varaždinska realka bilježi smanjivanje broja učenika i u slijedećem desetljeću. Do kraja 1870. varaždinsku realku polazi u prosjeku 67 učenika godišnje, što znači za 4,29% manje prema ranijim godinama. Zagrebačku realku polaze istodobno 134 učenika godišnje ili za 48,88% više prema ranijem desetljeću. Povećanje broja učenika u zagrebačkoj realci još je intenzivnije tijekom slijedećeg desetljeća, osobito nakon njezina preuređenja u sedmorazrednu veliku realku s pravom održavanja ispita zrelosti (1869/70). Štoviše, u prvim godinama spomenute financijske krize (1873) polazak učenika u zagrebačkoj realci i dalje se povećava. Između školske godine 1869/70. i 1875/76. zagrebačku realku polazi u prosjeku 240 učenika godišnje, što znači za 167% više nego u razdoblju neoapsolutizma.⁶⁴ Zbog općenito velike depresije koja je uskoro zavladała u cjelokupnom privrednom životu opadanje broja učenika u zagrebačkoj realci nije se više dalo zaustaviti. Jedan dio osiromašenih trgovaca i obrtnika, pa i drugih poduzetnika, sve teže šalje svoje sinove u realke. Štoviše, i oni koji svršavaju realke sve se manje odlučuju za studiranje tehničkih znanosti čemu su realke u prvom redu težile. Zato do kraja 1880/81. godine zagrebačku realku polazi u prosjeku svega 180 učenika godišnje, što znači za 25% manje prema ranijim privredno nešto povoljnijim godinama.⁶⁵ Kao što sam spomenula, varaždinsku realku polazi sve manje učenika, pa je ona tijekom školske godine 1873/74. ukinuta.

Od početka školske godine 1870/71. djeluje u Provincijalu novoosnovana realka u Osijeku. I ona u početku odolijeva već spomenutim posljedica-ma financijske krize (1873) o čemu svjedoči intenzivno povećanje broja učenika. Postepeno opadanje broja učenika počelo je iste godine kao u zagrebačkoj realci (1876/77). Prije toga vremena osječku realku polazilo je u prosjeku 110 učenika godišnje. Nakon toga prosječne su vrijednosti 98 učenika godišnje, što iznosi 10% manje prema ranijim godinama.⁶⁶

Kao što sam spomenula, Provincijalu je nakon razvojačenja đurđevačke i križevačke pukovnije pripojena mala bjelovarska realka. Kao takva ona je djelovala do kraja školske godine 1875/76. Kroz to vrijeme ni ona ne pokazuje veće oscilacije u broju učenika. Do preuređenja u realnu gimnaziju (1876) bjelovarsku je realku polazilo u prosjeku 58 učenika godišnje.⁶⁷ U kakvom se stanju nalazila civilna Hrvatska i Slavonija s obzirom na polazak realka prema ostalim zemljama Monarhije najbolje pokazuju slijedeće činjenice. Krajem Mažuranićeva razdoblja dolazio je u prosjeku jedan učenik

⁶³ Izvješće 1877/78, 94.

⁶⁴ Isto; SLJ 1874, PSU I/1876, 484—489.

⁶⁵ Izvješće 1877/78, 94; Izvješće 1884/85, 234—235.

⁶⁶ SLJ 1874, PSU I/1876, 484—485, Izvješće 1877/78, 94.

⁶⁷ Isto.

realke na 3202 stanovnika iznad 14. godine života u Provincijalu. Istodobno je u austrijskim zemljama jedan učenik realke dolazio na 964 stanovnika. U susjednoj Ugarskoj dolazio je jedan učenik realke na 2104 stanovnika, u Dalmaciji 1 : 2770, a u vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1 : 1512.⁶⁶ S obzirom na Provincijal, Zemaljska vlada u Zagrebu također je smatrala da se »broj realnih učenika u Hrvatskoj i Slavoniji ne može nazvati nedostatnim, što u zemlji nema nikakvih tvornicah, niti inih tehničkih zavodah«.⁶⁹

Kao što sam spomenula pravo održavanja ispita zrelosti imala je zagrebačka realka od kraja školske godine 1869/70, a osječka od kraja 1876/77. Do kraja školske godine 1880/81. u zagrebačkoj su realci maturu postigla 93 kandidata ili 8 učenika godišnje, a na osječkoj 44 kandidata ili 9 učenika godišnje. Između 1869. i 1876. godine 7/10 maturanata zagrebačke realke nastavilo je studije tehničkih znanosti. Preostala 1/3 ili se zaposlila (ako je bilo moguće) ili je nastavila studije drugih disciplina (daljnje specifikacije se ne navode). Za vrijeme Mažuranićeva razdoblja svega 1/2 maturanata zagrebačke i osječke realke nastavila je studije tehničkih znanosti. Oko 1/10 svršenih maturanata studiralo je filozofiju. Preostale 4/10 polazile su ostale studije ili su se eventualno zaposlile.⁷⁰ Tehničkih fakulteta nije bilo u Hrvatskoj, a u godinama privredne krize nije bilo lako polaziti ni domaće Sveučilište u Zagrebu, a kamoli ona u Monarhiji.

Utvrđeni podaci o polasku učenika u realkama u Provincijalu također se odnose na kraj tekuće školske godine. Zasada sam mogla utvrditi da je u prvim godinama nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868) realke u Provincijalu napustilo u prosjeku svake godine 55 upisanih učenika ili 11,20%. Usto valja upozoriti na velike regionalne i socijalne razlike. Paralelno sa sve većim povećanjem broja učenika, među kojima je sve više onih iz siromašnijih slojeva, zagrebačku je realku napustilo u prosjeku 16% učenika godišnje. U godinama spomenute privredne depresije, kada realke polazi sve manji broj učenika iz siromašnijih društvenih slojeva, zagrebačku realku napušta u prosjeku 10% učenika godišnje. Veliku materijalnu pomoć učenicima zagrebačke realke davalo je »Društvo za potporu siromašnih realnih učenika« (1862),⁷¹ ali to dakako nije moglo biti dovoljno. Osječku realku polaze sinovi nešto imućnijih društvenih slojeva. Zato osječku realku u prvim godinama njezina djelovanja napušta u prosjeku svega 1,85% učenika godišnje, a između 1874. i 1881. godine 5 do 7%.⁷² Uz općenito poznate probleme prehrane i odijevanja te stanovanja za veliku većinu učenika koji nisu uživali ni

⁶⁶ Izvješće 1877/78, 93; NRPŽ 1880, PSU VIII/1882, 6.

⁶⁹ Izvješće 1877/78, 93.

⁷⁰ SLJ 1874, PSU I/1876, 490/95; Izvješće 1877/78, 104.

⁷¹ Utemeljitelji ovoga Društva također su visoki crkveni velikodostojnici i politički funkcionari. Manje financijske priloge davali su također redovito pripadnici intelektualnih zvanja. Jedno desetljeće kasnije Društvo je raspolagalo svotom od 3122 for. U osječkoj realci takvo je društvo osnovano tek 1885. godine, a krajem iste godine raspolagalo je svotom od 1528 for. A. Cuvaj, n. dj., V, 1910, 340; Narodne novine, 1865. Br. 23, 170, 232; Izvješće 1877/78, 103; Izvješće 1884/85, 260.

⁷² SLJ 1874, PSU I/1876, 485—489; Izvješće 1877/78; 92; 188.

kakve stipendije, a dolazili su izvan Zagreba i Osijeka, najteže financijske obaveze bile su plaćanje školarine i primarine. Neposredno prije privredne depresije u zagrebačkoj je realci oprošteno od plaćanja primarine više od 1/3 učenika, a u osječkoj realci 1/4. U bjelovarskoj realci od plaćanja školarine oprošteno je istodobno 60% učenika, u varaždinskoj, koja je uskoro ukinuta, do 30%.⁷³ Između 1874. i 1881. godine utvrđene vrijednosti za bjelovarsku realku ostale su bez promjena. U zagrebačkoj i osječkoj realci povećanje broja učenika kojima je oprošteno plaćanje školarine iznosi u prosjeku 10%.⁷⁴ Drugim riječima, sve manji broj učenika može polaziti realke o isključivom trošku svojih roditelja, što također potvrđuje već navedene uzroke o sve većem opadanju broja učenika.

Kako sam spomenula, stipendije u realkama uživa samo mali broj učenika. Između 1872. i 1880. godine stipendije u zagrebačkoj realci prima u prosjeku 6 do 8% učenika. U osječkoj realci prima istodobno stipendije 3 do 6% učenika, a u bjelovarskoj 4 do 8%. U varaždinskoj realci nije tada bilo stipendija. Najveće stipendije imali su učenici u bjelovarskoj realci (135 for. godišnje), ali se one zbog njezina skorog ukidanja smanjuju (115 forinti godišnje). Najviše stipendije primali su učenici u osječkoj realci. Prosječne su vrijednosti od 71 forinte (1872—1878) do 103 for. (do kraja 1880). U zagrebačkoj realci prosječna visina jedne stipendije iznosila je 60 do 71 for. godišnje.⁷⁵ Uz nepovoljne financijske okolnosti za većinu učenika vrijedno je spomenuti postignute rezultate učenja. Sve do kraja školske godine 1875/76. nije bilo većih oscilacija u pogledu rezultata učenja. U zagrebačkoj realci »I. red s odlikom« postiglo je u prosjeku 7% učenika godišnje, a u osječkoj 13%. Negativne ocjene »nisu položili« bile su rijetkost. Prosječne su vrijednosti od 0,87 do 2,07%. Krajem istog desetljeća, kada realke polazi sve manji broj učenika, »I. red s odlikom« postiže u prosjeku 3,50% učenika, ali su zato, s druge strane, uvelike porasle negativne ocjene »nisu položili« (od 4 do 6,50%).⁷⁶

I za realke raspoložem relevantnim podacima o regionalnom i socijalnom porijeklu učenika samo za Mažuranićevo razdoblje. Prema regionalnom porijeklu u prosjeku je 4/10 učenika bilo rodom iz gradova u kojima se nalazila realka (Zagreb 46%, Osijek 30%). Iz područja uže Hrvatske bilo je rodom manje od 2/10 učenika (u Zagrebu 25%, u Osijeku nešto više od 5%). Slijedeće najbrojnije skupine učenika porijeklom su iz civilne Slavonije (15%) te vojne Hrvatske i Slavonije (manje od 10%). Dakako, učenika rodom iz civilne Slavonije bilo je mnogo više u osječkoj realci (36%) nego u Zagrebu (5%). Učenika rodom iz vojne Hrvatske i Slavonije bilo je mnogo više u Zagrebu (10%) nego u Osijeku (6%). Slijedeće najbrojnije skupine učenika rodom su iz Austrije (u prosjeku 5%) te Ugarske (8,50%). Učenika rodom iz Ugarske bilo je mnogo više u Osijeku (15%) nego u Zagrebu (5%). U Zagrebu je također bilo mnogo više učenika iz austrijskih zemalja, i to osobito

⁷³ SLJ 1874, PSU I/1876, 484—489.

⁷⁴ Izvješće 1877/78, 101—102.

⁷⁵ Izvori cit. u bilj. 73. i 74.

⁷⁶ Isto.

iz Kranjske i Štajerske (nešto više od 6%) nego u Osijeku (svega 3%). Učenika rodom iz Dalmacije i Istre nije bilo u realkama u Provincijalu.⁷⁷

Prema socijalnom porijeklu najbrojnije skupine učenika rodom su iz obrtničkih i trgovačkih obitelji (u prosjeku 56%). Pritom je više od 1/3 učenika bilo rodom iz obrtničkih obitelji (Zagreb 31%, Osijek 36%). Iz trgovačkih obitelji rodom je nešto više od 20% učenika (Zagreb 21%, Osijek 26%). Druga najbrojnija skupina učenika rodom je iz obitelji koje su pripadale intelektualnim zvanjima. Iz činovničkih obitelji bilo je više od 25% učenika (u Zagrebu 27%, u Osijeku 23%). Iz učiteljskih obitelji dolazilo je u prosjeku 2,50% učenika (u Zagrebu 3%, Osijeku 1,63%). Iz obitelji koje su pripadale ostalim intelektualnim zvanjima (liječnici, odvjetnici, javni bilježnici, književnici, umjetnici i drugi) bilo je u prosjeku 3% učenika. Učenika rodom iz seljačkih obitelji bilo je u prosjeku oko 5% (u Zagrebu 6%, Osijeku svega 3%). Iz veleposjedničkih obitelji rodom je svega 1,68% učenika.⁷⁸ Usporedimo li utvrđene kvantitativne vrijednosti s brojem stanovnika prema navedenim zvanjima i zanimanjima, onda je očito da pripadnici intelektualnih zvanja najviše šalju svoje sinove u realke. Prosječne su vrijednosti jedan učenik realke prema 42 pripadnika intelektualnih zvanja (kod javnih činovnika 1 : 22, kod liječnika 1 : 27, ali kod učitelja, kojih se dobar dio nalazi u manjim mjestima, 1 : 123). Nakon njih slijede veleposjednici (prosječne su vrijednosti jedan učenik prema 52 veleposjednika) te trgovci (1 : 58) i obrtnici (1 : 267). Sinovi poljoprivrednika prava su rijetkost u realkama, jer su prosječne vrijednosti jedan učenik realke prema 23.868 poljoprivrednika!⁷⁹

U realkama je hrvatskim ili srpskim jezikom kao materinskim govorilo u prosjeku 82% učenika (u Zagrebu 87%, u Osijeku svega 71%). Ostalim slavenskim jezicima govorilo je u prosjeku svega 4% učenika, i to samo u zagrebačkoj realci. Mađarskim jezikom kao materinskim jezikom govorilo je u prosjeku 7% učenika. Pritom u zagrebačkoj realci svega 2,56%, a u Osijeku blizu 15%. Nešto više od 6% učenika govorilo je njemačkim jezikom kao materinskim (u Zagrebu također 2,56%, Osijeku 13%). Ostalim neslavenskim jezicima govorilo je manje od 1,50% učenika (u izvorima se spominje samo bugarski).⁸⁰ Zanimljivo je spomenuti da među malobrojnim polaznicima realka najviše učenika šalju roditelji kojima je materinski jezik češki (prosječne su vrijednosti jedan učenik češkog jezika kao materinskog prema 803 stanovnika u Provincijalu istog materinskog jezika). Zatim slijede pripadnici slovenskog jezika (1 : 992) te mađarskog (1 : 1535) i njemačkog jezika (1 : 2766). Kod pripadnika ostalih neslavenskih jezika prosječne su vrijednosti 1 : 2972. Najslabije su slali svoje sinove u realke u Provincijalu pripadnici hrvatskog ili srpskog jezika kao materinskog. Utvrđene prosječne vrijednosti su 1 : 3550!⁸¹

⁷⁷ Izvješće 1877/78, 100.

⁷⁸ Isto, 99.

⁷⁹ Isto, 99; SLJ 1874, PSU I/1876, 12—13.

⁸⁰ Izvješće 1877/78, 98.

⁸¹ Isto, 98; Statistik 1880, Budapest 1885, 26—29; SG I/1905, 45—47.

U socijalnoj strukturi učenika u realkama također prevladavaju pripadnici rimokatoličke vjeroispovijesti. Početkom sedamdesetih godina prosječne su vrijednosti u sve tri realke 75% učenika rimokatoličke vjeroispovijesti prema ostalim konfesijama. Nakon ukidanja varaždinske realke (1873/74) u kojoj je tada bilo 80% učenika rimokatoličke vjeroispovijesti, ranije navedeni prosjeci su smanjeni na 72%. Daljnje opadanje broja učenika rimokatoličke vjeroispovijesti u realkama uslijedilo je u godinama depresije, pa su to razlozi da krajem desetljeća (1880) ima u realci u Zagrebu svega 73% učenika rimokatoličke vjeroispovijesti, a u realci u Osijeku svega 54%.

Druga najbrojnija skupina učenika prema konfesionalnoj pripadnosti su Izraeliti (u prosjeku 10 do 26%), a treća pravoslavni (8 do 11%). Prije promulgiranja spomenutog Zakona o ravnopravnosti Židova (1873) Izraelita je bilo najviše u realci u Varaždinu (22%). Otada pa sve do otvorenijeg nastupa privredne depresije njihov broj podjednako brzo raste u realkama u Zagrebu i Osijeku. Na prijelomu desetljeća (1880) broj Izraelita u realkama je prepolovljen, što znači smanjen za više od 48% prema školskoj godini 1874/75.⁸² U maloj realci u Bjelovaru nije tada bilo Izraelita.

U realkama u Provincijalu pravoslavni je učenika bilo u prosjeku 10 do 12%. Prije nastupa depresije pravoslavni učenika ima u zagrebačkoj realci u prosjeku 10%, u osječkoj 2 do 4% te u maloj bjelovarskoj 25%. Nakon 1876. godine broj pravoslavni učenika u zagrebačkoj realci smanjen je za 50%, dok je u osječkoj ostao bez većih promjena. Grkokatolici i evangelići slali su vrlo slabo svoje sinove u realke u Provincijalu. Do kraja 1875. godine prosječne su vrijednosti prema ostalim polaznicima 0,22% i 0,56%.⁸³

Provedene kvantitativne analize također pokazuju da Izraeliti unatoč navedenim problemima šalju više od ostalih konfesionalnosti svoje sinove u realke. Prije 1873. godine prosječne su vrijednosti jedan židovski polaznik realke prema 115 Izraelita, a nakon toga 1 : 87. U prvim godinama depresije prosječne su vrijednosti 1 : 115, a kasnije 1 : 168. Krajem sedamdesetih godina rimokatolici su u Provincijalu slali intenzivnije svoje sinove u realke nego pravoslavni. Kako sam utvrdila prosječne su vrijednosti jedan učenik rimokatoličke vjeroispovijesti prema 2802 rimokatolika, a kod pravoslavni 1 : 4747 (1872). Međutim u godinama prije izbijanja depresije navedene razlike ne samo da se izjednačuju nego, štoviše, pravoslavni sada polaze intenzivnije realke u Provincijalu nego rimokatolici. Prosječne su vrijednosti jedan pravoslavni učenik prema 2833 pravoslavna stanovnika, a kod rimokatolika 1 : 2869! Uslijed nastupa recesije i pravoslavni i rimokatolici mnogo slabije šalju svoje sinove u realke, ali su zaostajanja kod pravoslavni stanovnika mnogo izrazitija. Krajem desetljeća (1880) prosječne su vrijednosti jedan učenik rimokatoličke vjeroispovijesti prema 4039 stanovnika iste konfesionalne pripadnosti, a kod pravoslavni 1 : 4283!⁸⁴ Nekoliko godina kasnije polazak realka kod rimokatolika pokazuje stanovite znakove oporavka (pro-

⁸² SLJ 1874, PSU I/1876, 484—489, Izvješće 1877/78, 96.

⁸³ Isto.

⁸⁴ SLJ 1874, PSU I/1876, 8—9, 484—489.

sječne su vrijednosti 1 : 3754), ali ne i kod pravoslavnih, koji i dalje sve slabije polaze realke u Provincijalu (1 : 5854).⁸⁵

Naposljetku možemo zaključiti da provedena kvantitativna istraživanja osvjetljavaju proces polagane modernizacije srednjih škola u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji nakon 1848. godine. Pritom su uočljive tri osnovne faze. Prva je razdoblje neoapsolutizma. Nakon toga slijedi razdoblje ubrzanog oporavka u pogledu polaska učenika u srednje škole. Treća faza je razdoblje stagnacije koje su gimnazije u pogledu polaska učenika uspjele prevladati, ali ne i realke.

Za vrijeme neoapsolutizma pokazale su se velike oscilacije u broju učenika, koje se stabiliziraju krajem istog razdoblja. Osnovni razlozi u pogledu oscilacija prema broju učenika su financijske naravi. Za vrijeme neoapsolutizma oni se pokušavaju sanirati osnivanjem dobrotvornih društava, zatim davanjem skromnih stipendija te osobito »oprostom« od plaćanja školarine. Ova praksa prenosi se u slijedeća dva desetljeća.

Druga faza obuhvaća razdoblje 1860—1873. U skladu s novim očekivanjima u pogledu modernizacije cjelokupnog javnog života te skromnim intenziviranjem akumulacije kapitala i privrednog razvoja također se povećava i broj učenika u svim srednjim školama. Treća faza uslijedila je nakon izbijanja financijske krize (1873) koja se postepeno odrazila i u Hrvatskoj. Na području srednjih škola uočljivo je naglo opadanje učenika osobito u većim i razvijenijim gradovima. No dok su gimnazije uspjevale zaustaviti krizu opadanja učenika, i štoviše ponovno intenzivirati njihovo povećanje, u realkama to nije bilo moguće. Financijskom krizom bili su mnogo više pogođeni brojni trgovci i obrtnici, pa i drugi poduzetnici, koji su radije slali svoje sinove u realke nego u gimnazije. Financijske nedaće odrazile su se i na rezultate učenja, a osobito na izbor daljnjih studija. U kriznim godinama pojačao se interes za teološke studije. Istodobno su naglo smanjeni interesi za stručna zvanja, u prvom redu medicinu i tehničke znanosti. Interes za državnopravne znanosti, dakle činovnička zvanja, ostao je bez većih promjena.

Zbog nedostatka izvorne građe kvantitativna istraživanja o regionalnom porijeklu te socijalnoj strukturi učenika bila su moguća samo za razdoblje između 1870. i 1880. godine. Prema tim istraživanjima krajem desetljeća sve je više učenika dolazilo u srednje škole iz razvijenijih gradskih regija.

U socijalnoj strukturi učenika prevladavaju učenici rodом iz obitelji koje su pripadale intelektualnim zvanjima. Ova socijalna skupina najviše šalje učenike u srednje škole. Slijedeće najbrojnije skupine prema socijalnom porijeklu učenika rodом su iz trgovačkih i obrtničkih obitelji. Najmanje brojna socijalna skupina su učenici rodом iz seljačkih obitelji.

U sastavu učenika prema religioznoj pripadnosti prevladavaju učenici rimokatoličke vjeroispovijesti. Zatim prema brojnosti slijede pravoslavni i Židovi te pripadnici ostalih konfesija. Detaljne kvantitativne analize su pokazale da Izraeliti šalju s izrazito velikim intenzitetom svoje sinove u srednje

⁸⁵ SG I/1905, 45—47; PSU I/1876, 484—489.

škole. Na drugom su mjestu rimokatolici. Pravoslavni su također veoma povećali polazak svojih sinova u srednje škole, no njih je više pogodila financijska kriza nego rimokatolike.

KRATICE

- Izvješće 1877/78 = Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1877/78. Zagreb 1879.
- Izvješće 1884/85. = Izvješće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1884—85. Zagreb 1886.
- NRPŽ 1880, PSU VIII/1882. = Neki rezultati popisa žiteljstva od 31. prosinca 1880. Broj žiteljstva, kućanstva i stoke. Publikacije statističkog ureda kr. hrv. slav. dal. Zemaljske vlade VIII/1882, Zagreb 1882. Ur. Zoričić.
- SLJ 1874, PSU I/1876. = Statistički ljetopis za godinu 1874. Publikacije kr. dalm. hrv. slav. zem. vlade I, Zagreb 1876. Ur. M. Zoričić.
- SG I/1905. = Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I. 1905, Zagreb 1913.
- Statistik 1880. = Statistik der Bevölkerung Ungarns, hg. Kön. Ung. Stat. Bureaus, Budapest 1885.
- SUB 1857. = Statistische Uebersicht über die Bevölkerung und den Viehstand in Österreich nach der Zählung vom 31. X 1857. Hg. vom k. k. Ministerium des Innern, Wien 1859.
- TSM = Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie, zusammengestellt von der Direktion der administrativen Statistik im K. K. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten, Neue Folge, Wien I 1856; II 1859; IV 1862; V 1871.

SREDNJE SKOLE U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI 1851—1881.

A) Gimnazije

Godine	1851.	1857.	1869.*	1880.
Broj gimnazija	6	6	7	8
Jedna gimnazija na km ²	3050	3050	3323	2910
Jedna gimnazija na broj stanovnika	144.742	144.068	165.726	151.924
Svega učenika	816	988	1520	2129
Jedan uč. prema broju stanovnika	1064	875	763	571
Jedan učenik prema broju intelektualaca	4	3	4	3

B) Realke

Broj realka	—	3	3	2
Jedna realka na km ²	—	6100	7754	11.639
Jedna realka na broj stanovnika	—	288.336	386.695	607.698
Svega učenika	—	200	292	269
Jedan učenik prema broju stanovnika	—	4325	3973	4518
Jedan učenik prema broju intelektualaca	—	17	20	22

C) Zajedno (A + B)

Svega srednjih škola	6	9	10	10
Jedna srednja škola na km ²	3050	2033	2326	2328
Jedna srednja škola na broj stanovnika	144.742	96.112	116.008	121.540
Svega učenika	816	1188	1812	2398
Jedan učenik prema broju stanovnika	1064	728	640	507
Jedan učenik prema broju intelektualaca	4	3	3	3

Izvor: TSM I, tabl. 2, 23; SUB 1857, 115—125; SLJ 1874, PSU I/1876, 9, 12—13; Izvješće 1877/78, 94; Izvješće 1884/85, 235; NRPŽ 1880, PSU VIII/1882, I, 6.

a) zajedno s pripojenom varaždinskom krajinom i srijemskom županijom.

**BROJ UČENIKA U GIMNAZIJAMA CIVILNE HRVATSKE I SLAVONIJE
 1850—1881.**

Školska godina	Gimnazije Zagreb	Senj	Rijeka	Varaždin	Požega	Osijek	Karlovac	Bjelovar	SVEGA
1850/51.	284	—	77	152	78	152	73	—	816
1851/52.	231	—	76	142	73	119	55	—	696
1852/53.	280	—	93	121	72	94	33	—	693
1853/54.	280	—	114	131	65	122	40	—	752
1854/55.	315	—	75	150	56	162	47	—	805
1855/56.	330	—	71	173	53	195	45	—	867
1856/57.	344	—	90	182	60	260	52	—	988
1857/58.	302	—	93	200	88	279	60	—	1.022
1858/59.	312	—	105	216	88	257	63	—	1.041
1859/60.	309	—	109	255	103	247	59	—	1.082
1860/61.	325	—	139	271	107	230	53	—	1.125
1861/62.	327	—	167	234	98	229	46	—	1.101
1862/63.	357	—	197	241	92	209	52	—	1.148
1863/64.	378	—	191	271	93	222	63	—	1.218
1864/65.	419	—	206	296	100	234	59	—	1.314
1865/66.	472	—	208	293	95	248	53	—	1.369
1866/67.	482	—	192	288	99	278	67	—	1.406
1867/68.	477	—	180	289	107	280	67	—	1.400
1868/69.	495	—	179	282	100	280	66	—	1.402
1869/70.	552	—	170	247	107	275	69	—	1.420
1870/71.	549	—	186	234	120	231	70	—	1.390
1871/72.	479	109	164	229	126	203	71	—	1.381
1872/73.	416	133	146	220	129	188	74	—	1.306
1873/74.	450	146	146	252	150	179	67	—	1.388
1874/75.	529	140	139	297	149	203	80	—	1.537
1875/76.	522	149	162	315	148	247	92	—	1.635
1876/77.	546	156	176	339	155	261	100	61	1.794
1877/78.	606	148	183	333	160	283	119	100	1.932
1878/79.	631	158	183	304	176	290	155	133	2.030
1879/80.	647	170	181	295	163	314	187	144	2.101
1880/81.	698	179	186	307	168	312	198	161	2.129

Izvor: Izvješće 1877/78, 94; Izvješće 1884/85, 235.

**BROJ UČENIKA U REALKAMA CIVILNE HRVATSKE I SLAVONIJE
1850—1881.**

Školska godina	Realke Zagreb	Osijek	Varaždin	Bjelovar	Svega
1850/51.	—	—	—	—	—
1851/52.	—	—	—	—	—
1852/53.	—	—	44	—	44
1853/54.	—	—	66	—	66
1854/55.	13	—	52	—	65
1855/56.	59	—	68	—	127
1856/57.	103	—	97	—	200
1857/58.	108	—	86	—	194
1858/59.	129	—	77	—	206
1859/60.	129	—	73	—	203
1860/61.	122	—	64	—	186
1861/62.	112	—	65	—	177
1862/63.	119	—	64	—	183
1863/64.	117	—	75	—	192
1864/65.	136	—	70	—	206
1865/66.	153	—	78	—	231
1866/67.	133	—	54	—	187
1867/68.	117	—	65	—	182
1868/69.	176	—	69	—	245
1869/70.	157	—	65	—	227
1870/71.	161	68	58	—	283
1871/72.	214	109	60	60	443
1872/73.	242	105	71	53	451
1873/74.	292	115	32	58	497
1874/75.	314	130	14	46	501
1875/76.	297	120	—	74	500
1876/77.	265	124	—	46	435
1877/78.	234	123	—	25	382
1878/79.	201	105	—	—	306
1879/80.	168	93	—	—	261
1880/81.	171	98	—	—	269

Izvor: Izvješće 1877/78, 94; Izvješće 1884/85, 235.

PREGLED UKUPNOG BROJA KANDIDATA KOJI SU POLOŽILI ISPIT ZRELOSTI
 U GIMNAZIJAMA I REALKAMA U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI
 1851–1881.

Školska godina	Gimnazije							Realke		
	Zagreb	Senj	Rijeka	Varaždin	Požega	Osijek	SVEGA	Zagreb	Osijek	SVEGA
1850/51.	25	—	—	—	—	—	25	—	—	—
1851/52.	27	—	—	—	—	—	27	—	—	—
1852/53.	23	—	—	—	—	—	23	—	—	—
1853/54.	17	—	11	—	—	—	28	—	—	—
1854/55.	21	—	9	6	—	9	45	—	—	—
1855/56.	13	—	4	4	—	7	28	—	—	—
1856/57.	13	—	7	3	—	5	28	—	—	—
1857/58.	19	—	7	10	—	9	45	—	—	—
1858/59.	5	—	8	4	—	13	30	—	—	—
1859/60.	17	—	12	9	—	9	47	—	—	—
1860/61.	23	—	6	10	—	8	47	—	—	—
1861/62.	21	—	6	6	—	9	42	—	—	—
1862/63.	26	—	8	10	—	12	56	—	—	—
1863/64.	24	—	8	10	—	9	51	—	—	—
1864/65.	20	—	6	8	—	12	46	—	—	—
1865/66.	27	—	14	11	—	13	65	—	—	—
1866/67.	28	—	15	19	—	18	80	—	—	—
1867/68.	10	—	10	12	—	16	48	—	—	—
1868/69.	22	—	16	17	—	16	71	—	—	—
1869/70.	28	—	18	13	—	12	71	2	—	2
1870/71.	23	—	16	17	—	16	72	5	—	5
1871/72.	34	2	10	17	—	11	74	7	—	7
1872/73.	27	7	18	17	—	10	79	4	—	4
1873/74.	31	5	18	16	6	6	82	8	—	8
1874/75.	57	4	12	9	9	11	102	6	—	6
1875/76.	44	4	7	9	6	15	85	7	—	7
1876/77.	28	5	13	14	14	13	87	9	10	19
1877/78.	42	6	7	9	7	14	85	16	4	20
1878/79.	38	7	10	15	10	14	84	7	12	19
1879/80.	36	6	5	12	9	12	80	14	3	17
1880/81.	36	18	6	18	2	17	87	8	14	22
S V E G A	795	95	287	305	63	316	1929	93	43	136

Izvor: 1877/78, 105; Izvješće 1884/85, 255.

STRUKTURA UČENIKA U SREDNJIM SKOLAMA U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI PREMA RELIGIOZNOJ PRIPADNOSTI 1859—1878.

A) u broju

GIMNAZIJE

Školska godina	Rimokatolici	Grkokatolici	Pravoslavni	Evangelici	Izraeliti	SVEGA
1859/60.	922	41	72	—	47	1082
1872/73.	1164	14	97	1	30	1306
1873/74.	1219	22	113	1	33	1388
1874/75.	1347	20	109	3	58	1537
1877/78.	1656	?	178	1	122	1957
porast 1859—1873.	242	—27	25	1	—17	224
u %	26,25	—65,85	34,72	100,00	—36,17	20,70
porast 1873—1877.	492	?	81	0	92	651
u %	42,27	?	83,50	0	306,67	49,85

REALKE

1872/73.	343	1	37	1	76	458
1873/74.	342	—	44	1	88	475
1874/75.	335	—	62	3	101	501
1877/78.	238	—	41	2	76	357
porast 1873—1878.	—105	0	4	1	0	—101
u %	—30,61	0	10,81	0	0	22,05

Izvor: M. Gross, n. dj. 311;

SLJ 1874, PSU I/1876, 478—489; Izvješće 1877/78, 94, 96.

STRUKTURA UČENIKA U SREDNJIM SKOLAMA U CIVILNOJ HRVATSKOJ I SLAVONIJI PREMA RELIGIOZNOJ PRIPADNOSTI 1859—1878.

B) u postotku

GIMNAZIJE

Školska godina	Rimokatolici	Grkokatolici	Pravoslavni	Evangelici	Izraeliti	SVEGA
1859/60.	85,22	3,78	6,65	—	4,35	100,00
1872/73.	89,12	1,08	7,43	0,07	2,30	100,00
1873/74.	87,83	1,58	8,14	0,07	2,38	100,00
1874/75.	87,64	1,30	7,09	0,19	3,78	100,00
1877/78.	84,62	?	9,09	0,05	6,24	100,00

REALKE

1872/73.	74,89	0,22	8,08	0,21	16,60	100,00
1873/74.	72,00	—	9,26	0,21	18,53	100,00
1874/75.	66,87	—	12,37	0,60	20,16	100,00
1877/78.	66,67	—	11,48	0,56	21,29	100,00

Izvor: M. Gross, n. dj. 311;
 SLJ 1874, PSU/ I/1876, 478—489; Izvješće 1877/78, 94, 98.

**JEDAN UČENIK U SREDNJIM SKOLAMA U CIVILNOJ HRVATSKOJ
 I SLAVONIJI PREMA BROJU STANOVNIKA ISTE RELIGIJE
 1859—1878.**

GIMNAZIJE

Školska godina	Rimokato- tolici	Grkokato- tolici	Pravoslavni	Evangelici	Izraeliti	SVE RELIGIJE
1859/60.	769	57	1802	—	140	800
1872/73.	825	223	1810	11543	292	890
1873/74.	788	142	1554	11543	265	842
1874/75.	713	156	1611	3848	151	763
1877/78.	580	?	986	11543	72	608

REALKE

1872/73.	2802	—	4747	11543	115	2532
1873/74.	2810	—	3992	11543	100	2442
1874/75.	2869	—	2833	3847	87	2316
1877/78.	4039	—	4283	5772	115	3250

Izvor: M. Gross, n. dj., 511;
 SLJ 1874, PSU I/1876, 8—9, 478—489; Izvješće 1877/78, 96; NRPZ 1880, PSU VIII/1882, I, 6.

Zusammenfassung

SOZIALE STRUKTUR DER MITTELSCHÜLER IM ZIVILKROATIEN UND SLAWONIEN 1850—1881 (ZUR GENESIS DER INTELLIGENZ)

Agneza Szabo

Nach der proklamierten Abschaffung des Feudalsystems (1848) begann in den kroatischen Ländern der Prozeß einer langsamen Modernisierung mit unterschiedlicher Intensität. Die durchgeführten quantitativen und qualitativen Forschungsarbeiten beleuchten diesen Prozeß auf dem Gebiet der Mittelschulen. Dabei sind drei Phasen zu bemerken. Die erste ist die Zeit des Neoabsolutismus (1850—1860). Die zweite Phase umfaßt die Zeit zwischen 1860 und 1873 und die dritte diejenige zwischen 1874 und 1881.

Die quantitativen Studien haben gezeigt daß die Zahl der Mittelschüler zwischen 1850 und 1860 starken Schwankungen unterworfen war. Die Gründe eines solchen Zustandes waren politischer und finanzieller art (Germanisierung, mangelndes Kapital).

In der zweiten Phase (1861—1873) befindet sich die Zahl der Schüler in ständigem Anstieg. Die festgestellte Steigerung der Schülerzahl ist der weiteren Modernisierung des gesamten öffentlichen Lebens zu verdanken, aber auch einer bescheidenen Kapitalbildung im Lande.

Die dritte Phase erfolgte nach dem Ausbruch der Finanzkrise (1873), die nach und nach auch in Kroatien und Slawonien ihren Niederschlag fand. In den Mittelschulen ist ein plötzliches Absinken der Schülerzahl nicht zu übersehen, vor allem in größeren und reicheren Städten. Gegen Ende des Jahrzehnts ist es den Gymnasien gelungen, den Rückgang der Schülerzahl aufzuhalten, nicht jedoch den Realschulen. Mit finanziellen Problemen hatten nämlich in erster Linie Kaufleute, Handwerker, ja auch andere Unternehmer zu kämpfen, die ihre Söhne eher in Realschulen als aufs Gymnasium schickten.

Wegen mangelnden Quellenmaterials kann die soziale Abstammung der Schüler nur für die Zeit zwischen 1870 und 1880 festgestellt werden. Gegen Ende des Jahrzehnts kam eine ständig wachsende Zahl der Jugendlichen aus entwickelten städtischen Regionen in die Schulen.

In der sozialen Struktur überwiegen Schüler aus Familien mit intellektuellen Berufen. Die zahlenmäßig zweitstärkste Gruppe stammt aus Kaufmanns- und Handwerksfamilien, während Schüler bäuerlicher Abstammung untervertreten sind.

Was die Religionszugehörigkeit anbelangt, überwiegen Schüler der römisch-katholischen Konfession. Es folgen diejenigen der orthodoxen Konfessionszugehörigkeit und Juden, an letzter Stelle die Angehörigen anderer Konfessionen. Detaillierte quantitative Analysen zeigen, daß Israeliten ausgesprochen häufig ihre Söhne in Mittelschulen schicken. An zweiter Stelle befinden sich die römisch-katholischen. Die orthodoxen haben ebenfalls die Einschulung ihrer Söhne in Mittelschulen stark intensiviert, obwohl sie von der Finanzkrise stärker betroffen waren als die römisch-katholischen Familien.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAC: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUS

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Narudžbe šaljite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 30.000 d

Izdavanje časopisa sufinancira
Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — travanj 1989.